

O nacionalnoj ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika

Originalna pravaška ideologija Ante Starčevića i Eugena Kvaternika nikla je iz ideja francuske revolucije a obuhvaćala je određeni sustav prosvjetiteljskih, racionalističkih gledišta, kombiniranih s emocionalnom iracionalnošću romantizma. Iz tog kompleksa izrastao je opći način mišljenja pravaša o naciji-državi i slobodnom razvoju čovjeka-pojedinca koji se ispunio povijesnim iskustvom po uzoru na predaju hrvatskog plemstva, feudalnog hrvatskog »političkog naroda«, ali u novoj interpretaciji prilagođenoj potrebama i interesima određenih slojeva hrvatskog građanskog društva. Kao nacionalna, integraciona ideologija, Starčevićev i Kvaternikov sustav ovisio je o procesu integracije moderne hrvatske nacije nakon ilirskog pokreta. Taj je razvoj bio skopčan s velikim teškoćama, zbog rascjepkanosti hrvatskih zemalja i prijelaznog procesa iz feudalnog u građansko društvo koji je ovisio o vanjskim snagama a ne o interesima hrvatskog građanstva. Reagirajući na te pojave, pravaška je ideologija razvila poseban oblik nacionalne isključivosti i oštine.

Starčević i Kvaternik razmišljali su također pod snažnim utjecajem vlastitih doživljaja: vrhunca i sloma ilirskog pokreta te Bachova apsolutizma koji je, nakon nada narodnog preporoda, izazvao nepodnošljivo razočaranje i znatno pridonio osjećaju dubokog ogorčenja, zbog nemogućnosti ostvarenja povijesnih i prirodnih prava hrvatskog naroda kojim je prožeta pravaška ideologija.

Zacijelo su pravaški sistem obilježili i vrlo različiti značajevi i temperamenti Kvaternika i Starčevića, njihova životna iskustva iz mladosti i različitih sredina u kojima su živjeli. Tek analiza razlika u određenim gledištima ili istih načelnih stavova obojice može dati cjelovitu sliku originalne pravaške ideologije.¹

Kvaternik i Starčević polazili su od apsoluta što su ga sami stvorili na temelju povijesnog položaja u kojem su se našli. Taj je apsolut bio buduća samostalna hrvatska država, ideal, koji je postao kriterij za vrednovanje svega što postoji i što je nekada postojalo. Kao ni svaka druga ideologija, ni pravaška nije težila za spoznajom stvarnosti. Ona je nastojala, prije svega, pribaviti mjerila za vrednovanje realnosti koju je željela iz temelja promijeniti. Polazeći od apsolutnog ideala, nastojala je jednom zauvijek odgovoriti na bitna pitanja hrvatske nacije, isključujući mogućnost greške ili neke druge alternative, npr. afirmacije hrvatske državnosti u okviru Monarhije ili u zajednici s drugim južnoslavenskim nacijama kojih posto-

¹ Zato sam odlučila da svoj referat sa znanstvenog skupa o Eugenu Kvaterniku u studenom 1971, koji se bavio samo njegovom osobom, proširim za ovu priliku na obojicu pravaških ideologa.

janje, izuzevši Bugara, nije priznavala. Pravaška je ideologija analizirala i povezivala činjenice iz prošlosti i sadašnjosti u određeni sustav mišljenja s ciljem da nosiocima procesa integracije hrvatske nacije dade usmjerenje i mobilizira, prije svega, inteligenciju za »sveti« cilj samostalne hrvatske države, u kojoj će se naposljetku riješiti svi teški problemi i odstraniti osnovni konflikti.

Starčević i Kvaternik uočavali su probleme, tražili odgovore, odlučivali se za kriterije vrednovanja na svim područjima ljudskog života; konstituirali su činjenice za spoznaju i predlagali norme ponašanja sa stajališta nepodnošljivog osjećaja nacionalne potlačenosti koja se može odstraniti jedino samostalnom hrvatskom državom. Cilj im je bilo apsolutno dobro, kojemu su suprotstavljali stvarnost u Hrvatskoj kao potpuno zlo ne samo na političkim, gospodarskim i kulturnim područjima društvenog života nego i duboko u psihi pojedinaca, u njihovim izgubljenim etičkim vrednotama. Sramotna sadašnjost suprotstavljala se slavnoj prošlosti i slobodnoj budućnosti, pa se tako radala žarka želja za promjenom.

Pravaška se ideologija bavila samo onim aspektima stvarnosti koje je negirala. Prelazila je preko svih onih pojava koje bi mogle potkopati vjeru u mogućnost ostvarenja konačnog nacionalnog cilja. Ona je, s jedne strane, bila puna iluzija, predodžbi i snova, koji su se radali iz želja, ali je s druge bila kadra da uoči i prepozna mnoge povijesne mogućnosti i da poveže određene aspekte stvarnosti u zatvoren logički sustav. Ukratko, kao u svake nacionalne ideologije, nalazimo i u Starčevića i Kvaternika cjelovit stil mišljenja, uvjetovan stepenom povijesnog razvoja, društvene strukture i nacionalne integracije.

Starčevićev i Kvaternikov nauk sadrži tipična obilježja evropskih nacionalnih integracionih ideologija.² Njihov sustav osjećaja, ideja i aspiracija obuhvaća povijesnu interpretaciju, političku doktrinu i životnu filozofiju. Oni su težili za nacionalnim jedinstvom i slobodom, za individualnošću i originalnošću svoje nacije, za njenom strogom distinkcijom od drugih nacija. I oni su kreirali nacionalne mitove, prije svega, uvjerenje o velikoj povijesnoj misiji Hrvata kao »izabranog« naroda. I oni su vidjeli postolje budućnosti svoje nacije u čuvanju njene predaje povijesnom interpretacijom, vezivanjem društva i ljudskog totaliteta uzorima prošlosti.

² Radi usporedbene analize i boljeg razumijevanja onih obilježja pravaške ideologije, koja su u osnovnim okvirima zajednika evropskim romantičkim nacionalnim integracionim ideologijama, poslužila sam se literaturom navedenom u prikazu: Neka osnovna obilježja novije literature o »nacionalizmu« na engleskom jezičnom području, *Casopis za suvremenu povijest*, 1/1971, 137—151. Iz obimne njemačke literature valja spomenuti: E. Lemberg, *Nationalismus I, II*, Rowohlts deutsche Enzyklopädie 197—199, Reinbach 1964; T. Schieder, *Probleme der Nationalismus-Forschung, Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen, Studien zur Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts, Abhandlung der Forschungsabteilung des Historischen Seminars der Universität Köln*, Bd. 3, München—Wien 1971; E. Fehrenbach, *Ueber die Bedeutung der politischen Symbole im Nationalstaat*, *Historische Zeitschrift* 213, 2, 1971. Usp. i: M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas, Acta Universitatis Carolinae philosophica et historica, Monographia XXIV*, Praha 1968. (Novim stazama u proučavanju razvoja malih evropskih nacija, *Casopis za suvremenu povijest*, 1/1970, 167—173); Isti, *Tzv. obrozeni malých národu jako problém komparativního studia sociálních dějin*, *Slezsky sborník* 1970, 3; J. Kořalka, *Co je národ?*, *Dialogy* 10, Praha 1969.

Konstruktivno načelo Evrope 19. stoljeća bila je državna organizacija nacija. Idealna nacija morala je biti potpuno homogena i imati svoju suverenitu državu. Ona je bila nosilac posebnih svojstava, tvorac svoje povijesti. Vezana nacionalnom svijesću, poviješću, jezikom i kulturom, ona je imala pravo i dužnost stvoriti svoju samostalnu državu da bi u potpunosti mogla provesti u život sve svoje osobine. Stoga su i Starčević i Kvaternik vidjeli u naciji-državi jedini legitimni oblik političke organizacije, izvor svake zakonitosti i etike. Bili su uvjereni da moral i sloboda mogu postojati jedino u samostalnoj nacionalnoj državi, tj. da se njen zadatak sastoji u materijalizaciji etičkog duha, slobode i volje nacije i pojedinaca, u osiguranju egzistencije nacije kao izvora kulture, svih gospodarskih dobara i kreativne energije uopće. Vidjeli su u državi jedinu mogućnost za organizaciju i samooizražavanje nacije, za usavršavanje moralnog lika pojedinca. Slijedili su političke doktrine francuske revolucije o nacionalnoj državi koja se stvara privolom i aktivnim sudjelovanjem naroda. Prirodno pravo svake nacije da stvori svoju državu bilo je sastavni dio pravaškog razmišljanja kao i povijesno državno pravo hrvatskog naroda.

Već u prvim formulacijama pravaške ideologije osjeća se dramatički naglasak na državotvornosti i divinizaciji države. »Obožavana majka« Hrvatska, zemlja predaka koji su je učinili dragocjenom, zahtijevala je da se njihovi potomci pokažu dostojni da je očuvaju i obrane. No, ona više nije bila samo patria »domovina«, koju su voljeli plemićki »domorodci«, ona je morala prerasti u naciju-državu na temelju povijesnog i prirodnog prava hrvatskog naroda, kako je to prvi put iznio Kvaternik god. 1859, dok je Starčević u svojoj prvoj predstavi Riječke županije 1861. proglasio državu »božanstvenim društvom«.³

Pravaški ideolozi prihvaćali su u cjelini romantičko učenje o misiji svake nacije u kolu čovječanstva koja proizlazi iz njena duha. Taj duh ili genij, kako su ga Kvaternik i Starčević češće nazivali prema francuskom izrazu »génie du peuple«, glavno je svojstvo nacije. Bili su uvjereni da se duh hrvatskog naroda izražava u toku njegove povijesti, u njegovim srednjovjekovnim ustanovama, u državotvornim pokušajima i narodnim običajima, u jeziku, književnosti i umjetnosti. Duh naroda bio im je odraz mističnoga stvaralačkog središta. Vjerovali su da voljne snage nemaju svoj osnovni izvor u svijesti pojedinca nego u naciji koju su doživljavali kao osobu s vlastitom biografijom. Predodžba o duhu naroda udarila je pravaškoj ideologiji snažan voluntaristički pečat.

U pravašku je ideologiju čvrsto utkana predispozicija za produbljeni doživljaj povijesnog, radi spoznaje značaja duha naroda i djelatnosti u skladu s njime. Prema romantičkom shvaćanju, duh naroda se može spoznati u njegovu organskom rastu, u dugom lancu nacionalne tradicije. I Kvaternik, koji se želio upustiti u svakodnevnu političku borbu i diplomatska nadmudrivanja, i Starčević, koji je samo htio biti učitelj i čuvati čisto načelo, vjerovali su da su njihove misli sinteza duha hrvatskog naroda, odnosno da je Stranka prava njegov izraz i da zato pruža jamstvo za konačno ostvarenje misije hrvatskog naroda u njegovoj samostalnoj državi. Duh hrvatske nacije bio je, dakle, vidljiv u njenoj povijesti a dobio je

³ La Croatie et la confédération italienne, avec une introduction par L. Leouzon Le Duc, Paris 1859; Djela dra Ante Starčevića, II, Zagreb 1894, 3.

obilježja što ih je diktirala Starčevićeva i Kvaternikova sadašnjost. Doživljaj sakralnog značaja duha naroda omogućavao je pravaškoj ideologiji da potiče volju, maštu, emocije i požrtvovnost pripadnika nacije, da stvori svoju mitologiju i nacionalni katekizam, da udahne smisao nacionalnim simbolima.

Iz duha nacije nicala je i njena misija ili, kako bi rekao Kvaternik, njeno zvanje. Predodžba o misiji postojala je u svakoj nacionalnoj ideologiji, a imala je posebno značenje za male narode, jer nije vrednovala brojnost kulturnih dostignuća ili uspjeh državotvornih pokušaja nego značenje i veličinu misije određene nacije u svjetskoj povijesti. Upravo vjera u misiju vlastite nacije, koja je uvijek vrednija od bilo koje druge, bila je osnovno opravdanje nacionalnih ideologa i predstavljala je snagu za mobilizaciju pripadnika nacije u kojima je razvijala samosvijest i nacionalni ponos. Zato je i u pravaša vjera u veličanstvenu misiju hrvatskog naroda bila središnji dio njihove ideologije.

Općenitu romantičku predodžbu o misiji svakoga naroda Kvaternik je formulirao ovako: »Svaki dakle narod, obzirom na njegove različnosti nazirane prema drugih narodah, morao bi imati, kao što u istinu i ima, stanovito, povestju jasno opredeljeno zvanje (p. Kvaternik), po kojem, kanoti član velikoga tela čovečanstva, izveršivati mu je svoje osobite umne i moralne sile, u koristonosne sverhe u prilog celoga čovečega društva. U tom i sastoji veća ili manja znamenitost narodah pred sudom povesti čovečanstva.⁴

Predodžbe o misiji vlastite nacije javljale su se na različite načine i na samom početku procesa konstituiranja modernih evropskih nacija. Već se u 16. stoljeću rodila misao o kulturnoj premoći francuskog naroda. U 17. stoljeću puritanci su proglasili Engleze izabranim narodom, zaštitnikom protestantskih naroda. Ta je predodžba kasnije dostigla vrhunac u ideji o kulturnom vodstvu Engleza u Commonwealthu. Njemački ideolozi Herder i Fichte držali su svaki na svoj način da je osnovno obilježje nacije vjera u njenu posebnu misiju koju joj je odredila Providnost. Prema Fichteu i Arndtu, Nijemci su superiorniji od romanskih i slavenskih naroda i samo njima pripada kulturno vodstvo. Alfieri je pripisao premoć u kulturi, a i u duhu slobode, Talijanima.

Uz Rousseaua najveći je utjecaj na pravaške ideologe izvršio Giuseppe Mazzini.⁵ On je u čovječanstvu vidio zajednicu domovina, nacija-osoba, od kojih svaka ima svoju misiju i mora biti slobodna da bi je mogla ispuniti. Tek u slobodnom građanskom društvu, u vlastitim državama, mogu se oblikovati nacije, kako ih je Bog stvorio. Prema Mazziniju nacija je, dakle, narod s misijom, pa svaki narod mora svojim djelima i dostignućima steći sposobnost i dignitet da postane nacija. Vrhovni je cilj usavršavanje čovječanstva, a nacija je sredstvo što ga je u tu svrhu stvorila Providnost.

⁴ *Hrvatska*, 32, 6. VIII 1871, Načela socialna* (članak iz serije »Deržavno-društvena načela« što su je potpisali Kvaternik i Vj. Bach).

⁵ Valja istaći da je pravaška lozinka »Bog i Hrvati«, što ju je Starčević prvi put izrekao u svom govoru na Hrvatskom saboru god. 1861, preinačena Mazzinijeva lozinka »Bog i narod«. Smisao joj je da izrazi pravo suverenog naroda da sam upravlja svojom sudbinom i da ne bude podanik vladara tobože postavljenog božjom milosti. Tj. suvereni narod priznaje iznad sebe samo Boga (Dnevnik sabora Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije god. 1861, 278).

Uvjerenje o službi naciji i žrtvi za nju, radi izvršavanja božje volje ili djelatnosti za opće dobro čovječanstva, bilo je sastavni dio pravaške ideologije. Pri tom je Kvaternik više naglašavao vanpovijesnu, transcendentálnu komponentu, a Starčević etički i razumni napredak čovječanstva. Prosvjetiteljsko shvaćanje ravnog pravca progressa, kombinirano s romantičkim misticizmom, davalo je pravaškoj ideologiji, s jedne strane, sadržaje nacionaine isključivosti a s druge građanske humanitarne ideale.

Nacionalne ideologije u narodá, koji su ratovali s nekršćanskim protivnicima, imale su povijesnu sliku o svom narodu kao »predziđu kršćanstva«, tj. spasitelju kršćanske Evrope, npr. u Mađara, Srba, Bugara, Poljaka.⁶ Zanimljiva je usporedba s poljskom nacionalnom ideologijom kako ju je formulirao Adam Mickiewicz. Ona je nikla iz povijesne situacije rastrganosti poljskog nacionalnog teritorija, a predstavljala je Poljake kao nepravedno razapetog Krista među narodima, koji će svojim uskrsnućem osloboditi čovječanstvo, tj. omogućiti afirmaciju nacionalnog načela. Na sličan je način i Kvaternik doživljavao Hrvate kao narod mučenik i spasitelj, neophodan kulturnoj Evropi u prošlosti i sadašnjosti. Ideologija o uskrsnuću Dušanova carstva odigrala je veliku ulogu i u oblikovanju značaja pravaške ideologije. Naposljetku valja spomenuti i misiju Čeha u interpretaciji Palackoga. Određena sličnost sa slikom o demokratskoj i slobodarskoj misiji Čeha u njihovoj borbi protiv njemačkog apsolutizma, osjeća se i u pravaškoj predodžbi o Nijemcima.

Romantička integraciona ideologija izražavala je težnju za duhovnim samoodređenjem, samopotvrđivanjem i samoopravdanjem pripadnika nacije u procesu integracije. Dok je taj razvoj bio tek u početnoj fazi ili su društvene snage, koje su na nj utjecale, bile slabe, kao u vrijeme nastajanja pravaškog sustava, nacionalna se ideologija posebno trudila da ubrza integraciju i homogenizaciju nacije snažnim naglašavanjem njene misije, neusporedivo vrednije od dostignuća drugih naroda. Stoga je hrvatski narod u slici Starčevića i Kvaternika bio pravi »izabrani« narod, sveta zajednica vrijedna obožavanja i štovanja koja može pobuditi u svojih pripadnika najdublju odanost, vrhunsko djelo, nesebičnu žrtvu i heroizam.⁷

⁶ I Habsburgovci su se, dakako, predstavljali kao predziđe kršćanstva.

⁷ Izraz »izabrani narod« postao je tehnički termin u literaturi koja se teoretski bavi nacionalizmom. Upotrebljavali su ga mnogi ideolozi u vrijeme romantizma i kasnije. U Starčevića i Kvaternika nisam našla taj izraz. Očigledno je Kvaternikov »narod spasitelj« samo sinonim za taj pojam. Međutim, vrlo je vjerojatno da se spomenuti pojam upotrebljavao i u pravaša. Na to upozorava Eugen Kumičić sa svojom »Urotom Zrinsko-Frankopanskom«. Na svoj način Kumičić je jasno uočio smisao tog pojma. Ban Petar Zrinski, u Kumičića simbol hrvatskog kralja i patnji hrvatskog naroda, govori svojoj družini na Badnjak. Izbor toga datuma može značiti i nadu u spas ali i slutnju buduće Golgote hrvatskog naroda pod Austrijom. U Petrove riječi Kumičić je potpuno vjerno pretočio Kvaternikov doživljaj misije hrvatskog naroda. Zato Petar kaže: »Moglo bi se dogoditi, da nam ograne sunce, a mogla bi nas zastrti još veća tama, ali sam tvrdo uvjeren, da neće Bog dopustiti, da propadne Njegov izabrani narod. Da: izabrani narod, jer je Bog našem narodu dao ovu zemlju, da bude bedem proti navalama na Njegovu svetu vjeru. Ova je zemlja morala biti napučena hrabrim narodom, jer je samo takav narod mogao zaustaviti azijsku bujicu, što je htjela poplaviti i sam Rim!« Petar je uvjeren da je slava hrvatskih junaka, tj. hrvatska povijest, vječna kao i vjera Isusova i stoga hrvatski narod mora jednog dana rastrgati okove i zavladati zemljom koju mu je dao sam Bog.

Jedva bi se mogao naći značajniji Kvaternikov ili Starčevićev spis u kojem se ne zrcali uvjerenje o zvanju-misiji hrvatskog naroda. Osnovni su sadržaj preuzeli od nekih predstavnika hrvatskog plemstva, koji su u bitkama svojih predaka-vitezova protiv nekršćanskih naroda vidjeli spašavanje kršćanske Evrope, a iz njihove su ratničke kreposti izvodili svoju interpretaciju hrvatskoga državnog prava.⁸

U svojoj knjizi »La Croatie et la confédération italienne«, prvoj formulaciji pravaške ideje, Kvaternik je nastojao prikazati Evropi hrvatsku naciju u toku njene povijesti kao osobnost s povijesnim i prirodnim pravom na vlastitu nacionalnu državu. U njegovoj povijesnoj drami hrvatski je narod od svoje pojave, pa stoljećima dalje, bio narod spasitelj kojemu je Providnost namijenila zvanje da brani kršćansku kulturu, već samim tim što se njegova tisućgodišnja borba za slobodu i vlastitu državu potpuno poklapala s najsvetijim interesima kulturnog čovječanstva. Smisao povijesnog trajanja hrvatskog naroda u toku 13. stoljeća vidio je u nizu zbivanja koja su odražavala odanost Hrvata dobru, istini i pravdi, njihovu mržnju prema barbarstvu i ljubav za kršćanstvo. Iako su Hrvati mali narod, tumačio je Kvaternik, oni su ipak pozvani od Boga da odigraju uzvišenu ulogu u općoj sudbini čovječanstva.

Isticanje zvanja hrvatskog naroda imalo je u Kvaternikovoju koncepciji dvije svrhe. Želio je pobuditi nacionalnu samosvijest i ponos u hrvatske inteligencije i nastojao je stupiti pred evropsku diplomaciju s argumentima koji bi pridonijeli rješavanju »istočnog pitanja« u interesu Hrvata, koji se poklapao s potrebama kulturne Evrope, tj. stvaranjem hrvatske države koja bi obuhvaćala Bosnu i Hercegovinu i slovenske zemlje.⁹ Uvjerenje da hrvatskom narodu teško ima premla na svijetu u junaštvu, slavi i požrtvovanju za kršćanstvo, učvršćivalo je Kvaternika u nadi da će se hrvatski narod i ubuduće odrvati svojim dušmanima kako je to uvijek bilo i u prošlosti. Patetički je molio Boga da obrani svoje Hrvate kojima je odredio da budu branitelji svega lijepog i uzvišenog.¹⁰

Premda je Kvaternik u zvanju hrvatskog naroda doživljavao određeni Božji plan, njegova shema mišljenja nije bila do kraja deterministička. Ispunjenje misije zahtijevalo je sustavnu djelatnost obrazovanih Hrvata, a prije svega njihovo snalaženje u međunarodnim promjenama i prilikama u Habsburškoj Monarhiji. Borca za ispunjenje misije hrvatskog naroda ništa nije smjelo iznenaditi. Morao je biti spreman da se prilagodi vremenu brzine pare i elektrike i da se zna poslužiti svakim sredstvom na putu prema cilju. U punoj opreci sa Starčevićem, Kvaternik je, štaviše,

⁸ Usp. spis protonotara *Josipa Kuševića*, *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, Zagrabiae* 1830. Prijevod: Fr. X. Z. Pretočki, *O samosvojnih pravih i pravilih kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, u Zagrebu 1883. Osnovni impuls za svoje povijesne interpretacije Kvaternik je dobio od svog oca, profesora povijesti Kraljevske akademije znanosti u Zagrebu. *J. Sidak*, *Regia Scientiarum Academia, Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I, Zagreb 1969, 72.

⁹ Ta je tendencija prisutna u svim Kvaternikovim spisima. Npr. *Istočno pitanje i Hrvati, Historično-pravna razprava*, U Zagrebu 1868, I sv., I—II; *Isti, Istočno pitanje razmatrano s hrvatskoga stanovišta*, *Hrvat*, 2, 1868.

¹⁰ Govor Eugena Kvaternika, zastupnika kotara ribničkog slavne županije Zagrebačke, što ga je govorio na saboru trojedne kraljevine dne 18. lipnja 1861, U Zagrebu 1861, V, X; *Isti, Istočno pitanje*, n. dj., II, I.

tvrdio da pametan političar mora rušiti sutra ono što danas kuje u zviježde. Neprestana promjena taktike bila je sastavni dio njegova načelnog stajališta.¹¹ No u tom neprekidnom snalaženju postojala je konstanta koja ga je bodrila. Iz predodžbe o misiji hrvatskog naroda izvodio je svoju geopolitičku teoriju. Providnost je, naime, smjestila Hrvate na istočnu obalu Jadrana pa im je i zemljopisnim položajem odredila izvanrednu ulogu, podigla ih iznad njihovih susjeda, prije svega Mađara. Zbog važnosti njihova teritorija u računici velikih sila, data je Hrvatima mogućnost da se uključe u međunarodnu politiku, ne kao oruđe snažnijih tuđina, nego kao važni djelateli koji se mogu poslužiti međunarodnim konfliktima u svom vlastitom interesu. Stoga je Kvaternik neumorno kombinirao svoje programe moguće diplomatske djelatnosti.¹²

Težište Starčevićevih meditacija nije bila Božja ruka u povijesti hrvatskog naroda. I on se, doduše, držao okvira romantičkog shvaćanja da je narod »božje čedo« kojemu je Providnost odredila sudbinu.¹³ Ipak je veličinu hrvatskog naroda izvodio iz razmišljanja o samim povijesnim događajima koji su, u njegovoj slici, pokazivali »veličanstvo« i snagu hrvatskog naroda kakvom se nije mogao podičiti ni jedan drugi narod. Kao ideolog potlačene nacije, koja se nalazila pod »skrbničtvom« tuđina, žarko je želio da prikaže Hrvate u prošlosti kao gospodujući narod, tj. da oštro suprotstavi nekadašnju slavu sadašnjem nenaravnom »sužanjstvu« i da upozori na perspektivu obnove stare slave u budućoj samostalnoj hrvatskoj državi. Nastojao je poslužiti se najjačim izražajnim sredstvima da pobije osjećaj slabosti u hrvatske inteligencije, tj. uvjerenje da Hrvati ne mogu postići svoju potpunu slobodu i da se moraju prilagoditi jačim snagama u Habsburškoj Monarhiji. Hrvatski je narod bio »kroz vekove osebom« isticao je Starčević. Pri tom mu je uvijek bilo važno da se značenje Hrvata ne procjenjuje samo njihovim ratničkim sposobnostima. »On (hrvatski narod, M. G.) je u povest narodah ubiležio svoju znamenitost umom i sabljom« tvrdio je.¹⁴ Žigošući suvremeno stanje u kojem hrvatski narod nije slobodan, bojao se opasnosti da Hrvati izgube svoju individualnost i postanu »puk, mnozina čeljadi«.¹⁵ Svoju kategoričnu tvrdnju da »nijedan danas živući narod Europe« nema u prošlosti veće veličanstvo od Hrvata, nastojao je potkrijepiti izjavom da je početak Hrvatske bio »znamenitii« od bilo koje druge države. Hrvati su, naime, bili »najmoćnii« narod u vrijeme seobâ. Jednim su zamahom stvorili svoju državu u srcu kršćanstva, zauvijek su prekinuli »pravu žilu obćenja« među kršćanskim Zapadom i Istokom. Hrvati su bili narod koji je prkosio Zapadu i Istoku, oni su svojom narodnošću nadahnuli cijelo »pučanstvo«

¹¹ Politička razmatranja na razkrižju hrvatskoga naroda, Posvetio svim mislećim domoljubnim Hrvatom Eug. Kvaternik, odv., Svežčić I, U Zagrebu 1861, 6, 7, 16—17; Politička razmatranja na razkrižju hrvatskoga naroda, Posvetio ih svim razborito mislećim Hrvatom Evgenij Kvaternik hrvatskih zakonah odvjentnik, Svežčić II, Zagreb 1862, 117.

¹² E. Kvaternik, Razmatranja I, 5; (E. Kvaternik) Das historisch-diplomatische Verhältniss des Königreichs Kroatien zu der ungarischen St. Stephans-Krone, 2. izd., Agram 1861, 220—225; Javno ili državno právo Hervatah, *Hrvat*, 1, 1868, 7.

¹³ A. Starčević, Stranke u Hervatskoj, Djela III, 110.

¹⁴ *Hrvat*, 1, 1868, Program. Program je potpisao izdavač lista dr Matok ali ga je očigledno sastavio Starčević.

¹⁵ A. Starčević, Stranke u Hervatskoj, Djela III, 105.

svoga državotvornog područja. Stoga, prema Starčeviću, stanovništvo južnoslavenskih zemalja može pripadati samo hrvatskom ili bugarskom narodu jer drugih naroda-osoba na tom prostoru nije bilo.¹⁶

U želji da svom »potištenom« narodu, koji još nije imao snažnu volju da bude sam svoj gospodar, pokaže njegove pretke kao gospodujući narod južnoslavenskog područja, kao narod s većim dignitetom od bilo kojega drugog evropskog naroda, Starčević je čak bio spreman prekršiti stoljetne moralne norme. On je u »plemstvu Turske« vidio »što imamo najčistie hervatske kervi«, jer se ono u posljednjih četiristo godina najmanje miješalo s »tuđom kervju«. Za njega je bosansko muslimansko plemstvo bilo »hervatsko, najstarije i najčistie plemstvo sablje u svoj Evropi«, pa je u bosansko-hercegovačkom ustanku stajao na strani Turske.¹⁷ U pozadini tih stajališta osjeća se Starčevićovo uvjerenje da je gospodujući duh u Hrvata važniji od odanosti kršćanstvu. Dok je Kvaternik u svojoj povijesnoj slici uvijek znao uskladiti duh hrvatskog naroda-gospodara s njegovom dubokom privrženosti kršćanskoj etici i kulturi, Starčević je pisao: »U Bosni je najoholije plemstvo što ga je Europa ikada imala. To plemstvo, muhamedovci, takovu ima čud za gospodovati, da je ono u XV. veku istu veru žertvovalo svojemu gospodstvu.«¹⁸ Iako Starčević nije izričito odobrio napuštanje kršćanske vjere radi održanja gospodstva, cijeli njegov sustav izgrađen protiv »dvostrukog sužanjsstva« Hrvata Austriji i Mađarima, dopušta pretpostavku da je u njega vrhovna etička norma bila izgradnja volje za gospodstvom, tj. slobodom, u Hrvata, pa makar pri tom stradale i tradicionalne moralne vrednote kršćanstva.

Reagirajući na srpsku nacionalnu samosvijest, koja se oslanjala na mladu srpsku državu i njenu težnju da se proširi na područje štokavskog govora, oba su pravaška ideologa, svaki na svoj način, negirala povijest srpskog naroda kao naroda osobe, interpretirajući je samo kao životarenje sužanjskog puka pod tuđim gospodstvom. Starčević je, doduše, cijenio nemanjičku državu ali je samu dinastiju proglasio hrvatskom.¹⁹

Da bi Hrvati zablistali kao »izabrani« narod, Starčević i Kvaternik sustavno su potcjenjivali povijesnu ulogu i značaj drugih naroda, izuzevši francuski. Razumije se da su najgore prošli oni koji su sprečavali ostvarenje državnosti hrvatskog naroda. Odgovarajući mađarskoj nacionalnoj ideologiji, koja je izgradila stajalište o »pokoravanju« Hrvata mačem a prikazivala je Hrvatsku kao integralni dio Ugarske, negirajući joj bilo

¹⁶ A. Starčević, Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?, Djela III, 28—40. I Kvaternik i Starčević držali su da Hrvatska ima izuzetan položaj u budućem sukobu »Zapada« i »Istoka« što su ih personificirale Francuska i Rusija, sloboda i despotija. To je stajalište Starčević napustio osamdesetih godina, kada su pravaši očekivali oslobođenje Hrvatske od Rusije. Kvaternik je isprva priznao srpsku nacionalnu individualnost van Hrvatske i Bosne i Hercegovine, iako je dostignuća srpskog naroda proglasio ništavnim u usporedbi sa »znamenitošću« hrvatskog naroda. Međutim, pod utjecajem srpsko-hrvatskih novinskih polemika i »istočnog pitanja« šezdesetih godina i on je naposljetku prihvatio Starčevićevu apsolutnu negaciju srpske nacije.

¹⁷ Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?, Djela III, 40; Iztočno pitanje, Zagreb 1899, 16 (napisano u vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka).

¹⁸ *Hrvatska*, 29, 16. VII 1871, Kneževina Serbia. U tom članku Starčević je upotrijebio gospodsku čud muslimanskog plemstva kao argument da Srbija ne može zavladata Bosnom. Djela III, 419.

¹⁹ *Hervatska*, 1869, Kotor, 221. Usp. i *Hervatska*, 10, 5. III 1871, Serbia.

kakve elemente državnosti nakon razdoblja narodne dinastije, Kvaternik je naslikao Mađare kao izdajice kršćanske kulture, kukavice u ratovima s Turcima, kao narod čija se državopravna predaja ne može uopće uspoređivati s hrvatskom. Starčević je u Mađarima vidio samo beznačajni »pučić«, čije se narodno ime pojavilo tek u 18. stoljeću, a isticao je da su zapravo Hrvati uvijek bili oni koji su ih primoravali da ostanu pod Habsburgovcima i da su hrvatska prava bila neusporedivo veća od ugarskih.²⁰ Nijemci su, dakako, bili obojici utjelovljenje svakog ljudski mogućeg zla. Njima su pripisivali glavnu krivicu da hrvatski narod, koji među svim evropskim narodima nije imao premca u prošlosti, živi u ropskom stanju, da je »prosti« narod zaostao i otupio a »društveni razred« inteligencije do krajnosti pokvaren.²¹

Valja ipak imati na umu da nacionalnu isključivost pravaških ideologa prate u stopu humanitarni ideali francuske revolucije. Dok je u Kvaternika izrastala nada u ostvarenje pravednog cilja hrvatskog naroda i sreće ukupnog čovječanstva iz povjerenja u vodstvo Providnosti, dotle je Starčević gradio svoja očekivanja na racionalističkoj filozofiji progresa. Uvjeren da je čovječanstvo postiglo izvanredan napredak rušenjem feudalnog društva, Starčević se nadao da će proces prosvjehivanja narodā dovesti do sreće svakog od njih i do jedinstva cijelog čovječanstva. I Kvaternik je pisao da je osnovna ljudska svrha napredak i sreća čovječanstva koja se može ostvariti jedino potpuno slobodnim razvojem misije i genija svakog naroda. Pravaške ideologe nije napuštala nada da će načelo narodnosti naposljetku pobijediti, prije svega zaslugom Napoleona III u kojem su doživljavali provoditelja ideja francuske revolucije. Napoleonidi su im bili simbol moralnih vrednota velike revolucije, tj. duha francuskog naroda, njegove borbe za slobodu a protiv despocije. Stoga su u slomu Francuske u ratu s Pruskom, a k tome još i u konačnom ujedinjenju Njemačke, vidjeli užasnu katastrofu.²² Ona se, kao evropska nesreća, mogla mjeriti samo s posebnom hrvatskom nedaćom, koja je, prema Starčeviću i Kvaterniku, nastala kad je Hrvatski sabor god. 1866. priznao zajedničke poslove Hrvatske s Austrijom.

Razumije se da su pravaški ideolozi osjećali solidarnost s malim narodima. To se može utvrditi prije svega za Kvaternika, ali je i Starčević u jednoj prilici pomišljao na mogućnost federacije balkanskih i podunavskih naroda kao snage koja bi se mogla oduprijeti interesima velikih sila.²³

²⁰ E. Kvaternik, *La Croatie*, n. dj.; Isti, *Das historisch-diplomatische Verhältniss*, 208—9; A. Starčević, *Predstavke županije riečke IV*, Djela II, 18—33.

²¹ Počevši s knjigom »*La Croatie*« i Saborom 1861, gdje su se Starčević i Kvaternik suprotstavili učenju njemačkog jezika u gimnaziji, pravaški su ideolozi uporno prezirali Nijemce i tvrdili da ne postoji njemačka kultura. Starčević bi volio »bube lovit« nego učiti iz njemačkog »knjižtva«. I »Švabi« su mu bili barbari i izdajice, »pasma na nečista«, podljudi kao i »Slavoserbi«, ukoliko nisu bili ženidbom pomiješani s »čistom ljudskom kervju«. Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu«, Djela III, 26; *Hrvatska*, 4, 22. I 1871, Zadnji rat Napoleona III; *Hrvat*, 3. 209, Posljedice boja kod Sadove.

²² Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?, Djela III, 21—23; *Hrvatska*, 31, 30. VII 32, 6. VIII 1871. (Kvaternik—Bach) *Deržavno-društvena načela I*; Isti, *Načela socialna*. Usp. i brojne članke u *Hrvatu* i *Hrvatskoj*, npr. *Hrvatska* 1869. (Kvaternik) Napoleon III i Europa, 293 i d.; *Hrvatska*, 7, 12. II 1871, (Starčević) Stara želja.

²³ Stranke u Hrvatskoj, Djela III, 111—113.

No pri tom je Južne Slavene (osim Bugara) obuhvatio *hrvatskim* imenom. I Kvaternik i Starčević često su se pozivali na povijesne primjere malih naroda koji su postigli blagostanje i slobodu, tješeci se da se hrvatski narod održao u svojim najtežim časovima.²⁴ Prema Starčeviću, priča o siromaštvu i gospodarskoj zaostalosti Hrvata plod je tuđinske spletke kako bi taj rastrgani narod izgubio pouzdanje u sebe i postao tuđinski plijen. Kada se »tamnica robova pretvori u domovinu slobodna naroda«, Hrvati će steći privredno blagostanje i finacijsku snagu, pisao je.²⁵

Jamstvo za postignuće samostalne hrvatske države Starčević i Kvaternik su vidjeli i u Vojnoj krajini, čiju je »misiju« Kvaternik posebno isticao i najzad pokušao potvrditi ustankom u Rakovici.²⁶ Kada se Krajišnici oslobode posljedica sramotnog razdoblja, u kojem su ratovali kao sluge Habsburgovaca protiv svojih vlastitih interesa, i kada usvajanjem hrvatske nacionalne svijesti pokažu da su dostojni stare ratne slave Hrvata, oni postaju odlučan faktor za održanje vlasti Habsburgovaca. Prema Starčeviću, Austrija zahvaljuje svoj opstanak jedino Hrvatima koji ne bi ni trebali ustati protiv nje. Austrija bi, naime, bila osuđena na propast u istom času, kada bi je Hrvati prepustili njenoj sudbini.²⁷ Kao što su, dakle, Hrvati bili »najznamenitii« narod u prošlosti, oni bi i sada mogli odlučivati o svojoj vlastitoj sudbini i o Monarhiji, kada bi u njih postojala snažna nacionalna volja. Stoga je zadatak pravaštva da oživi nacionalnu volju Hrvata, oslabljenu tuđinskim nasiljem i izdajom vlastitih sinova, i da joj u skladu s duhom i misijom hrvatskog naroda pokaže pravac.

Prema Starčeviću i Kvaterniku, nacija je zajednica oblikovana voljom da bude nacija. U Hrvata zasada dominira množina osjećaja i nejasnih želja koje treba kristalizirati u jasnu volju usmjerenu prema cilju. Stoga je Kvaternik, prožet uvjerenjem da je kucnuo odlučni trenutak za manifestaciju suverene volje hrvatskog naroda, isticao uoči, za vrijeme i poslije Sabora god. 1861. da se radi o »bivstvu ili nebivstvu« hrvatskog naroda, o »razkršću« njegova narodnog života na kojem Hrvati mogu slobodnom voljom, oslonom na slobodnu prošlost položiti temelj svojoj slobodnoj budućnosti. Kvaternik je, doduše rekao, i to da se ni jedan narod ne može posve sam osloboditi ali mora imati krepku volju i požrtvovnost — ostalo će već ići povoljnom evropskom konstelacijom i Božjom pomoći.²⁸

Beskrajne su bile jadikovke pravaških ideologa da u hrvatskoj inteligenciji pretežu snage koje premalo misle na slobodu, a više na pokoravanje i snalaženje između dva gospodara. Činilo im se da ropstvo Hrvata ne proizlazi iz snage Austrije nego upravo iz nedostatka volje za samostalnom državom. Starčević je hrvatskom narodu pripisao nejasni osjećaj i nagon prema slobodi ali i nedostatak snage i nepoznavanje načina da ponovo postigne svoj povijesni položaj naroda-osobe.²⁹ U njegovim očima stanje je bilo teško zbog pokvarenosti svih društvenih slojeva, do koje je došlo

²⁴ Npr. *Kvaternik*, Politička razmatranja I, 19.

²⁵ Predstavke županije riečke IV, Djela II, 29—31.

²⁶ Istočno pitanje, 149.

²⁷ Npr. *Hrvatska 1869*, 176—7, (Starčević) *Ukinutje granice*; Djela III, 245 i d.

²⁸ Politička razmatranja I, 5; *Govor Eugena Kvaternika*, IV; Politička razmatranja II, 18, 48, 131.

²⁹ *Hrvat 1868*, Program; *Hrvatska 1869*, 273, Nove starine.

pod pritiskom tuđinske vladavine, izuzevši seljakâ, ali i oni ginu u neznanju i siromaštvu i još nisu sposobni prihvatiti pravašku propagandu i nacionalnu ideju. Starčević se, štaviše, bojao da bi hrvatski narod mogao nestati, jer tobože više drži do tuđina nego do vlastitih sinova i ne zna pokazati svoju volju.³⁰ No on je, kao i Kvaternik, bio uvjeren da u hrvatskom narodu tinja iskra iz koje će planuti vatra stare slobode, a da je pravašima zadatak da joj dadu »naravni pravac«.

Formalno, pravaši su suverenu volju hrvatskog naroda nalazili u ustavnoj inicijativi Hrvatskog sabora, koji mora predstavljati cijeli narod, tj. okupljati sve hrvatske pokrajine i biti izabran općim pravom glasa.³¹ Pravaški se ideolozi nisu načelno ogradili od republike. Držali su da nije bitan monarhijski ili republički oblik vlasti nego sreća naroda. Ipak im se činilo da republika odgovara samo narodima na visokom stupnju prosvijećenosti. Uostalom, na njihova je gledišta utjecalo to što su glavni neprijatelji Napoleona III bili republikanci.³² Što se tiče Hrvatske, oni su se, dakako, strogo držali načela parlamentarne monarhije da samo narod, tj. Sabor, ima pravo zakonodavne inicijative. Vladar, doduše, smije preporučiti neki zakon ali je isključivo pravo hrvatskoga političkog naroda, zakonito okupljenog u Saboru, da odlučuje o njegovoj potrebi, »... ako odпустimo inicijativu, odпустили smo sve«, rekao je Starčević, a Kvaternik je svoj poznati prijedlog u Saboru god. 1861. iznio prije svega s namjerom da snažno izrazi suverenu volju hrvatskog naroda.³³

Pravaški voluntarizam došao je do izražaja u primjeni ideje Rousseauova društvenog ugovora na probleme hrvatskog naroda. Starčević i Kvaternik učili su da hrvatski suvereni narod nije podanik, niti je kralj postavljen Božjom milosti kao »apostolski« vladar nego, naprotiv, sva svoja vladarska prava izvodi iz ugovora s hrvatskim političkim narodom, tj. sa stалеškim saborom god. 1527, kada se obavezao da će održati hrvatsku državnost i ojačati je. U Starčevićevoj i Kvaternikovoj interpretaciji, Habsburgovci su sustavno kršili taj ugovor. Stoga je hrvatski narod imao puno pravo da ga raskine. Istupi pravaških ideologa obilovali su jasnim ili prikrivenim aluzijama i grožnjama da će se hrvatski narod i odreći Habsburgovaca kao svojih vladara.³⁴

Pravaško načelo negacije svega što postoji, Starčevićevo ponosno čekanje na vrijeme, kada će konstelacijom velikih sila i pobjedom nacionalnih

³⁰ A. Starčević, Pisma Madjarolacah I, Sušak 1879, XVI.

³¹ Dok je Starčević odlučno zastupao načelo općeg prava glasa već god. 1861, Kvaternik mu je ipak stavljao određene ograde. *Hrvatska*, 7, 12. II 1871. (Uređenje sabora i izborni red god. 1870); 34, 20 VIII 1871, Načela socialna.

³² *Hrvat*, 16, (A. Starčević) Španjolska; Djela III, 442; *Hrvatska* 1869, 378—9, (A. Starčević) »Federacia« Austrie; *Hrvatska* 1869, 299—304, (E. Kvaternik) Napoleon III i Europa.

³³ Dnevnik sabora Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7, U Zagrebu 1867, 144.

³⁴ U knjizi »La Croatie«, 80—101, 173—175, to je stajalište prvi put jasno izrečeno. Ponovljeno je u Starčevićim predstavkama god. 1861, u saborskim govorima Starčevića i Kvaternika god. 1861, u Starčevićevu saborskom govoru god. 1866, u poznatim pravaškim adresama 1878. i 1884, u govorima pravaša u Saboru u toku osamdesetih godina. No dok je Starčević bio načelni protivnik bune, što je izrazio već u Saboru god. 1861. (u taj pojam nije uključivao mogućnost sudjelovanja Hrvata u ratu neke velike sile protiv Monarhije), Kvaternik je svojim činom u Rakovici pokazao spremnost da upotrijebi i to krajnje sredstvo.

načela francuske revolucije i hrvatski narod doživjeti ostvarenje svojih prava i ideala, ima svoju pozitivnu stranu upravo u želji za što snažnijim ispoljavanjem suverene, slobodne volje nacije u procesu njene integracije. Za pravaške ideologe samo su pravaši bili pravi Hrvati jer su samo oni razumjeli duh hrvatskog naroda i misiju što iz njega proizlazi. Jedino su oni bili spremni da smisao svog života i vrednovanje dobra i zla procjenjuju isključivo prema kriteriju apsolutnog ideala samostalne hrvatske države. Stoga oni u Stranci prava nisu vidjeli i klasičnu političku stranku nego izraz duha hrvatskog naroda. Tako shvaćena Stranka prava morala bi obuhvatiti sve Hrvate osim izdajica, kada se slaba iskra bude naposljetku pretvorila u jasnu, čvrstu volju hrvatskog naroda-osobe da postigne svoju slobodu. Prema tome, sve do ostvarenja samostalne države u Hrvatskoj, može biti samo jedna »stranka« koja vodi prema tom cilju. Sve ostale političke stranke, s programima prilagođivanja stanju u Monarhiji, izdaju interese hrvatskog naroda ili su djelo tuđina, tvrdili su pravaši.³⁵ Osnovnu je misao najbolje izrazio Starčević »prostodušnik«, kada je naposljetku shvatio dublji smisao učiteljeva nauka. »Ja sam sada osvedočen da sami Stekliši imaju pravan temelj, da sami oni znadu što hoće, da sami oni rade o dobru domovine, da oni ovaj čas neimaju snage, nego znam da ta snaga stoji samo od volje, i da će narod hrvatski u tu sverhu dati svu svoju volju, svu snagu. Dok se to sbude, druge će nam tice pevati.«³⁶

Stranka prava, na čelu pretežno još nesvjesnog naroda, predstavljala je elitu, »misleće« Hrvate, »obrazovanu« klasu koja treba da vodi »massu«. U svim svojim spisima Starčević i Kvaternik obračali su se isključivo inteligenciji a nisu pisali popularno za šire slojeve. To je bilo razumljivo jer hrvatski seljak još nije bio sposoban da prihvati pravašku propagandu pa je trebalo, prije svega, stvoriti jezgru inteligencije koja će širiti pravašku ideologiju. Kvaternik je izgradio teoriju o nekolonini »muževa«, koji bi morali uživati slijepo povjerenje »puka«, »masse« koja ne razumije ništa o politici. Sebe je vidio kao Božjeg odabranika u središtu »narodnje osi«, dok se Starčević više osjećao kao prorok-filozof, koji svom narodu otvara oči i poučava ga o cilju što ga mora postići. On se uopće nije smatrao odgovornim za sredstva ostvarenja svojih ideala.³⁷ Nasuprot Starčeviću, Kvaternik je želio biti i učitelj i politički vođa. Nije mogao izdržati da beskonačno čeka na postignuće svog cilja pa je pošao u Rakovicu, dok je Starčević, odbijajući svaku praktičnu politiku, dočekao da pravaši napuste njegov apsolutni ideal samostalne hrvatske države i prihvate program što ga je uvijek obilježavao kao utjelovljenje zla, pretvaranje hrvatskog naroda-osobe u »puk«, naime rješavanje hrvatskog pitanja u okviru Habsburške Monarhije. Staračkom rukom i sam je potpisao taj program.³⁸

³⁵ To shvaćanje smisla Stranke prava Kvaternik je prvi put nagovijestio u Saboru god. 1861, a zatim u Političkim razmatranjima II, kada je još upotrebljavao pojam »Narodna stranka«. Usp. i Starčevićovo tumačenje: Stranke u Hrvatskoj, Djela III, 135—6; Program lista *Hervat*; *Hrvatska*, 7, 12. II 1871, Stranke.

³⁶ Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Djela III, 47.

³⁷ Kvaternik je posebno razradio svoje stajalište u Političkim razmatranjima II; Usp. i Govor Eugena Kvaternika, n. dj., XXIV—XXVIII, LX; *A. Starčević*, Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Djela III, 46. Starčević je, štaviše, vodeću ulogu političara u političkoj borbi poistovjetio s »gončinom«. *Hrvatska* 1869, 392, Odgovor.

³⁸ *M. Gross*, Geneza Frankove stranke, *Historijski zbornik*, XVII, 1964.

Da bi djelovala kao integraciona snaga, pravaška je ideologija morala dočarati viziju idealne nacije, koja je imala zadaću da usmjerava volju, djelatnost i požrtvovanje pojedinaca. Stoga su pravaši prebacili u prošlost svoju sliku idealne nacije. Htjeli su da Hrvati uče iz povijesti kako će ponovo postati nacija-osoba, da steknu spoznaju o beskonačnom povijesnom toku u kojem im je dodijeljena posebna uloga. Hrvati treba da se tješe usporedbom nedaća, što ih je hrvatski narod svladao u prošlosti, s poteškoćama njihova vremena, da steknu i razviju nacionalni ponos na temelju bogatstva vlastitoga nasljedstva, a s time i volju da budu stvaraoci svoje buduće povijesti i izvršitelji misije hrvatskog naroda, da uoče neostvarene povijesne mogućnosti u prošlosti i ulože svu svoju volju i fizičku snagu za njihovo provođenje u život. Prema tome, pravaškoj je nacionalnoj ideologiji bila nužno potrebna povijesna slika koja bi odgovarala na pitanje: gdje smo? i postala činilac povezivanja raspršenih dijelova hrvatske nacije, karika dodira među naraštajima, izvor inspiracije, bogatstva problema, mogućnosti djelovanja, patetičnih doživljaja prošlih sadržaja, nalaženja i prepoznavanja samog sebe u kontaktu s vrednotama prošlosti.

Svojim povijesnim interpretacijama Starčević i Kvaternik nisu samo apelirali na osjećaj pripadnika hrvatske nacije. Za njih je 19. stoljeće bilo razdoblje znanosti, pa su nastojali poslužiti se njenim prestižem da bi pojačali svoje argumente. Dakako, ideolozi nisu mogli raditi kao povjesničari, koji proučavaju prošle pojave u njihovu međusobnom odnosu u razdoblju kada su živjele i na temelju tog postupka prezentiraju rezultate svojih istraživanja. Kao i u svih ideologa i u pravaških je cijelo znanje moralo biti uokvireno njihovom dogmom. »Znanstvena« povijesna istina nije u njih proizlazila iz kritičnog, sistematskog ispitivanja i proučavanja pojava, nego je bila naprosto otkrovenje jednom zauvijek date istine, do koje se dolazilo razmišljanjem i transcendentnim doživljajem. Oni, dakle, nisu mogli razlikovati znanstvenu istinu od ideološke dogme. Doživljavali su samo onu »istinu« koju je proglašavao pravaški nauk, kao izraz duha hrvatskog naroda. Bila je to istina autoriteta, koja se, pogotovu kada se osamdesetih godina razmahao pravaški pokret, vezivala uz »kultus« Starčevićeve osobe.

Kvaternik je pozivao na »učeni dvoboj« koji bi dokazao postoji li uz hrvatsku naciju još srpska i slovenska. Bio je, dakako, duboko uvjeren da znanost može potvrditi samo pravašku interpretaciju povijesti i stajalište da u južnoslavenskom prostoru postoji uz hrvatsku naciju samo bugarska.³⁹ Ni Kvaternik ni mnogi njegovi hrvatski i srpski protivnici nisu mogli shvatiti da »nauka« ne može dati osnovu za nacionalno opredjeljenje i opseg budućeg teritorija hrvatske ili srpske države, čak i kada bi mogla s potpunom sigurnošću odrediti ranosrednjovjekovno državotvorno područje Hrvata i Srba. Upravo interpretacija ranoga srednjeg vijeka bila je važna za sve nacionalne ideologije u Hrvata i Srba, zbog teorije prvobitne akvizicije, kojom se područje, što ga je neki narod prvi osvojio u vrijeme seoba, proglašava njegovim »vječnim« posjedom.⁴⁰ Među

³⁹ *Hrvat*, Istočno pitanje razmatrano s hrvatskoga stanovišta, 66; Javno ili državno pravo Hrvatah, 236; *Hrvatska*, 17, 23. IV 1871, Beogradska poruka Hrvatima.

⁴⁰ *La Croatie*, 233.

snagama koje konstituiraju i integriraju jednu naciju, povijesno iskustvo, određeni naslijeđeni mentalitet i tradicija predstavljaju samo dio cjeline, sastavljene od realnih društvenih snaga koje određuju nacionalno opredjeljenje stanovništva i pojedinaca. Povijesne interpretacije srpskih ideologa u vezi s područjem što su ga u ranom srednjem vijeku zaposjeli Srbi ili Hrvati nisu, razumije se, mogle pobuditi u Hrvata, štokavaca 19. stoljeća, volju da se proglase Srbima, niti su se Srbi i Slovenci mogli osjećati Hrvatima zato što su pravaši tvrdili da je hrvatska država u ranom srednjem vijeku obuhvaćala cijelo južnoslavensko područje osim bugarskog. No valja istaknuti da su se Kvaternik i Starčević izričito izjašnjavali protiv nasilnog pohrvaćivanja Srba i Slovenaca, uvjeravajući sami sebe da će ih »povjestnicom u ruci« osvjedočiti da su oni potomci nekada gospodujućeg naroda Hrvata.⁴¹

Starčević je kao ideolog bio uvjeren da zapravo »netrebamo nikakova povestnika«. Tvrdio je da čovjek mora samo logički razmišljati i »od učina na uzrok zaključivati«. ⁴² Pri tom je slijedio učenje filozofije prosvijećenosti o razvoju kao pravolinijskom slijedu uzroka i posljedica što ih ljudski razum, sposoban da spozna istinu, može lako dokučiti spekulacijom. Poluga spoznaje prošlosti i sadašnjosti bila je za nj meditiranje a ne istraživanje. Nije želio doći do znanja prvenstveno promatranjem društva oko sebe. Tvrdio je da se tako mogu steći samo neka površna iskustva. Vjerovao je da poznavanje općih načela i razmišljanje u vlastitoj sobi o njihovoj primjeni na hrvatske prilike dovodi do spoznaje uzroka i njihovih »naravnih« posljedica.⁴³

Iako je Kvaternik prilazio povijesti s transcendentalnim doživljajem, i on je redovno pozivao u pomoć razum a ne strast. Srce krijepi um, ali ga ne može zamijeniti, pisao je.⁴⁴ Prema tome, oba su ideologa smatrala da pravaš može biti samo onaj čovjek koji sistematski razmišlja o smislu povijesti i zlu svoga vremena. No, dok bi prema Kvaterniku pravaši morali sudjelovati u političkoj djelatnosti, prema Starčeviću bio bi im zadatak samo u tome da šire rezultate svojih razmišljanja, radi usmjeravanja volje hrvatskog naroda prema idealu samostalne države.

Starčević i Kvaternik konstruirali su cjelinu iz povijesnih podataka na temelju pravaških dogmi koje su nikle iz stanja hrvatskog društva u toku procesa nacionalne integracije. Iz njihova dubokog nezadovoljstva sa stvarnim položajem u kojem su se našli, izrastale su nade i čežnje, oblikovao se smisleni cilj, javljala su se očekivanja od budućnosti i uskravala je prošlost u određenom svjetlu. Poznati redoslijed događaja u prošlosti dobio je smisao povijesne sudbine hrvatskoga naroda. Povijest je pružala osnovna načela za izgradnju vrednosnih normi, mjerila za djelatnost, pouke o nacionalnoj individualnosti Hrvata i o njihovu duhu. Otkrivanje

⁴¹ Starčević je već god. 1861 zahtijevao da se pokrajine »nekadašnje velike kraljevine Hrvatske«, koje leže između Soče i Njemačke, pridruže Hrvatskoj »privolenjem stanovništva«. Predstavke županije Riečke I, Djela II, 8; Isti je zahtjev postavio i Kvaternik u svom prijedlogu u Saboru god. 1861. Govor Eugena Kvaternika, n. dj. 4; Tu je stajalište naglasila i pravaška omladina, kada se prvi put javila na stranicama *Hervata* 4, 194.

⁴² Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Djela III, 30.

⁴³ Isto, 44—5.

⁴⁴ Politička razmatranja I, 26 i d.

značenja prošlosti i njeno vrednovanje pobudilo je u Kvaternika i Starčevića osjećaj uvjetovanosti. Htjeli su graditi dalje na povijesnom elementu, na njegovoj energiji, ne skrećući od onog povijesnog toka, koji je, po njihovu uvjerenju, bio svojstven hrvatskoj nacionalnoj individualnosti. Povijesni su razvoj doživljavali kao linearni razvoj prema samostalnoj hrvatskoj državi, a sva znatna i tragična odstupanja od zacrtanog puta tumačili su isključivo kao intervenciju apsolutnog zla, tj. tuđina i njegova oruđa među Hrvatima. Pripisivali su jedino sebi spoznaju smisla povijesnog toka prema samostalnoj državi. Sve druge povijesne interpretacije proglasili su tuđinskom »zduhom«. Međutim, taj osjećaj determiniranosti, to duboko uvjerenje da se misija hrvatskoga naroda mora oživotvoriti, davali su im nade i snage da istraju, iako su obojica doživljavala razdoblja depresije i očaja.

Razumije se da su pravaški ideolozi vidjeli u povijesnoj cjelini samo one pojave prema kojima su bili voljno usmjereni. Neželjeno povijesno iskustvo ostavljali su po strani, već i načinom na koji su postavljali pitanja da bi od povijesti dobili očekivane odgovore. Nastojali su izgraditi nacionalnu volju Hrvata i usmjeriti njihovu energiju doživljajem povijesti na određeni način, promatranjem povijesnih pojava s određene, uvijek iste perspektive. No, koliko god je povijesna slika Kvaternika i Starčevića bila determinirana potrebama njihove ideologije, koliko god je povijesni razvoj hrvatskoga naroda bio predodređen Božjim planom, prema Kvaterniku, a velikim državotvornim djelom Hrvatâ u ranom srednjem vijeku, prema Starčeviću, obojicom je ovladala težnja da »mislećim« Hrvatima objasne njihovu prošlost, ne kao slijepu sudbinu nego kao kreaciju njihovih predaka, kako bi u suvremeniciima pobudili volju za stvaralačkim provođenjem u život ideala samostalne države. Slavna povijest Hrvata proizlazi iz njihove vlastite narodne snage, isticao je Kvaternik. Bio je uvjeren da im je sigurna velika budućnost, ako se »življe«, koji su tu povijest stvarali, upoznaju s njome i prigrlje je.⁴⁵ U povijesnoj interpretaciji obojice pravaških ideologa vidljiva je ravnoteža između iskustva njihova vlastitog vremena i tradicije. Veličanje prošlosti Hrvata nije nipošto obuhvaćalo nekritičku pohvalu svih pojava. Kao ideolozi malog građanstva i žarki pobornici ideja francuske revolucije, Kvaternik i Starčević su uočavali ograničenja feudalnoga društvenog sistema. Htjeli su slijediti duh svog vremena, a ne oživjeti feudalne ustanove koje su nekada bile središte hrvatske državnosti. Težili su za tim da ispune dati okvir novim sadržajima koji odgovaraju suvremenim potrebama hrvatske nacije, tj. građanskog društva.⁴⁶

Za Starčevića je povijest bila sâm život. Zamišljao je da je njegova povijesna slika izraz njegovih razumnih, realnih ocjena, a ne sanjarija, i da baš zato »prava domaća povest« daje hrvatskom narodu pobudu »za velike čine«.⁴⁷ Kvaternik je težio za povijesnom spoznajom, kako bi mogao potaknuti pravedniji razvoj buduće povijesti svoga naroda prema Božjoj volji. Providnost je, po njegovu vjerovanju, odredila da jedan na-

⁴⁵ Istočno pitanje, 111 i d.

⁴⁶ Govor Eugena Kvaternika, n. dj. LXXVI; Politička razmatranja II, 168; Dnevnik sabora ... 1865/7, 162 (Starčević o razlici između staleškog i građanskog sabora).

⁴⁷ Dnevnik sabora ... 1865/7, 145; Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?, Djela III, 26—7.

rod može imati slavnu prošlost a drugi samo skromnu povijest. On je u mnogim pojavama vidio znak Božji, koji mu je pomogao u traženju pravoga puta i poistovjećivao je Providnost i povijest; »... jer Bog jest u povijesti!«, pisao je. Zato je vjerovao da je njegova vlastita povijesna slika apsolutna istina.⁴⁸ Pravaški su ideolozi željeli otkriti hrvatskom narodu veličinu njegove povijesti o kojoj on nije ili ništa znao ili ju je smatrao skromnom i beznačajnom pod razornim utjecajem tuđinaca i njihovih »gončina« u Hrvatskoj. Nadali su se, dakle, da će njihovom zaslugom oduševljenje nakon spoznaje velike prošlosti pobuditi u »mislećih« Hrvata volju za ostvarenjem ideala i dati njihovoj djelatnosti i odricanju pravi smisao. Starčević je u razgovoru s »prostodušnikom«, simboličkim predstavnikom hrvatske inteligencije, jasno formulirao svoju žarku želju da Hrvate usmjeri na borbu za apsolutni ideal. U raspravi s učiteljem, »prostodušniku« su se naposljetku potpuno otvorile oči. Njegov se osjećaj manje vrijednosti pretvorio u oduševljenje. Spoznaja o veličini hrvatskoga naroda pobudila je u njemu entuzijazam i nadu u budućnost.⁴⁹ I Kvaternik je pisao da čista hrvatska srca gotovo ne mogu vjerovati u izvanrednu veličinu svoje prošlosti, za koju im je otvorio oči, pa misle da snivaju, osjećajući nakon velike nesreće neopisivu sreću. Tješio se činjenicom da su mnogi mali narodi izvršili u povijesti veliku zadaću. Vjerovao je da prošlost, kao posrednik između sadašnjosti i budućnosti, može postati moralna podloga za velika ostvarenja, jer je »genij« hrvatskog naroda još živ. Stoga je svu logiku djelatnosti političara izvodio iz spoznaje smisla hrvatske povijesti.⁵⁰

Kao u svakoj nacionalnoj ideologiji, kult heroja imao je posebnu ulogu u povijesnoj slici pravaša. Heroizacija određenih povijesnih likova, kao kreativnih genija i utjelovljenja najviših vrednota suvremenog hrvatskog društva, sa stajališta apsolutnog ideala, bila je nužno potrebna pri buđenju želje za promjenom u hrvatskog građanstva. Iako su Starčević i Kvaternik imali vrlo široku naobrazbu i shvaćali su mnoge strane feudalnog društva, ipak su plemićima-vitezovima davali obilježja što su ih doživljavali kod suvremenih Hrvata. Istrgnute iz svog vremena i društva, povijesne su ličnosti bile upotrijebljene kao simbol apsolutnog dobra i zla prema kriteriju ideala samostalne hrvatske države kojemu su glavni neprijatelji bili Austrija i njeni agenti u Hrvatskoj. Pravaški su ideolozi krenuli u borbu protiv mitova koje su rado prihvaćali nacionalno svjesni predstavnici hrvatskog građanstva. Sjaj vitezova osvjetljavao je njihove skromne životne prilike. Pravaški ideolozi nisu, dakako, ni u čemu negirali uvjerenje o ratničkoj kreposti starih Hrvata, ali su postavili novi kriterij za stvaranje nacionalnih mitova. Oni su se prije svega pitali, za koga su ratovale ili djelovale pojedine povijesne ličnosti. Pri tom ih je najviše motivirala mržnja protiv Austrije u kojoj su vidjeli vjekovnog neprijatelja hrvatske slobode. Kao što su uradili sa svojim suvremenicima, oni su odredili i koje su ličnosti djelovale u korist Austrije a koje u interesu Hrvata. Tako su Nikola Šubić Zrinski i ban Jelačić morali postati

⁴⁸ Istočno pitanje, XIV—XV.

⁴⁹ Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Djela III, 37 i d.

⁵⁰ Istočno pitanje, 111 i d., 189—190; Politička razmatranja I, 19 i d.

utjelovljenje zla i biti predstavljeni kao puko oruđe zlokobne Austrije.⁵⁴ S druge strane, stvorili su mit o Petru Zrinskom i Franu Krsti Frankopanu koje su slavili i ideolozi jugoslavenske ideje. Zrinski i Frankopan bili su kao stvoreni da postanu simbol osnovnih vrednota hrvatske nacije u pravaškoj interpretaciji. »Srića zrinska«, ugrožena od Nijemaca, kako je pjevao Petar Zrinski, pretvorila se u opću hrvatsku nesreću. Krv dvojice hrvatskih velikaša simbolizirala je sudbinu hrvatskog naroda-mučenika i vapila je za osvetom prokletej Austriji.⁵⁵ Dok Hrvati ne budu imali svoju samostalnu državu izvan Habsburške Monarhije, dotle će biti mučenici, uvjerljivo je govorio taj mit. Imao je, zapravo, slični smisao kao Kvaternikov mit kod predratne mladohrvatske i nacionalističke omladine koji je dijelom bio upotrijebljen kao motivacija za stvaranje jugoslavenske a ne hrvatske samostalne države.⁵⁶ Nije slučaj što je mit o Zrinskom i Frankopanu postao središte originalne pravaške ideologije i propagande, i što je morao nestati kada se pravaštvo rascijepalo na više formalnih političkih stranaka s programom rješavanja hrvatskog pitanja u okviru Habsburške Monarhije. Djelomično oživljavanje Zrinsko-Frankopanskog mita uoči svjetskog rata govori već samo po sebi o »povratku« određenih pravaških grupa ideologiji Ante Starčevića.

Polazeći od težnje za samostalnom hrvatskom državom kao apsolutnom mjerilu, Starčević i Kvaternik vidjeli su isključivo zlo, propadanje, poniženje i sramotu u hrvatskoj sadašnjosti. Poticali su u Hrvata volju za korjenitom promjenom, suprotstavljajući uvjete u kojima su živjeli, doduše teško ali slavnoj prošlosti ponosnog, suverenog naroda, s jedne strane, a svijetloj i sretnoj budućnosti u vlastitoj državi s druge. Odbijali su da priznaju historijsku opravdanost stvarnog stanja. Zajednički poslovi Hrvatske s ostalim zemljama Monarhije bili su u njihovim očima nezakonita »faktičnost«, posljedica nasilja nad nacijom koja se kao i pojedinac može razvijati i usavršavati isključivo u samostalnoj državi.⁵⁴ Na svim područjima društvenog života, u svim kulturnim pojavama, Starčević je vidio samo zastoje i nazadak, a u općim ljudskim slabostima posljedice hrvatskih prilika što ih je nametnuo tuđin. Nije vjerovao u neke promjene u Austriji koje bi omogućile snošljiviji zajednički život. Despocije su uvijek iste. One se ne mijenjaju, govorio je.⁵⁵ Austriju je poistovjetio s načelom apsolutiz-

⁵² Dnevnik sabora ... 1865/7, 524, 541 (Starčević o Nikoli Šubiću Zrinskom i Jelačiću); E. Kvaternik, Rieč u sgodno vreme, 1870, 8 i d.; *Hrvatska*, 22, 28. V 1871, Spomenimo se, Opet reč u sgodno vreme; David Starčević, Slavitelem Jelačića bana, U Zagrebu 1870, 2. izd.; O kultu Nikole Zrinskog usp. J. Šidak, Nikola Šubić Zrinski u svom vremenu, Ferenac Črnko, Podsjedanje i osvojenje Sigeta i popratni tekstovi, Zagreb 1971.

⁵³ *Pozor* 73, 28. XII 1860, A. S. Rieč jednoga otačbenika; U oba svoja sabsorska govora god. 1861. i 1866. Starčević je s oporčenjem isticao da su Zrinski i Frankopan bili »udavljeni« jer su ih Nijemci htjeli opljačkati. Usp. J. Šidak, Iz književne djelatnosti Petra i Katarine Zrinskih, *Kaj*, 9, 1971, 67; *Hrvatska*, 17, 23. IV 1871, Na ubavest; Kvaternik je već u svojoj knjizi »La Croatie«, dakle god. 1859, pisao da će »besmrtna« imena Zrinskog i Frankopana »jednoga dana postati barjak općeg ustanka i uskrsnuća naše viličanstvene domovine«, La Croatie 52.

⁵⁴ M. Gross, Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata, *Historijski zbornik*, XXI—XXII, 1968—69.

⁵⁵ Dnevnik sabora ... god. 1861, 557; Das historisch-diplomatische Verhältniss 27; *Hrvat*, 7, 125, Javno ili državno pravo Hrvatah; Politička razmatranja II, 73.

⁵⁶ Dnevnik sabora ... god. 1865/7, 145; U svojoj povijesnoj interpretaciji Starčević je i Ugarsku prikazao kao despociju. Predstavke županije Riečke IV, Djela II, 23—4.

ma koje se suprotstavljalo načelu narodnosti, a o njegovoj pobjedi u Evropi ovisila je i hrvatska sloboda. Stoga nije slučaj da je Starčević bio duboko uvjeren da su Hrvati uvijek više stradali od Austrije nego od Turske i da svaka pojedina evropska velika sila, kakva god bila, stoji visoko iznad nemorala Austrije.⁵⁶ Pri tom je bilo teško odijeliti vladara, tj. hrvatskog kralja, od zlotvora — Austrije. Kao simbol hrvatske državnosti, koji je trebao nositi Zvonimirovu krunu, hrvatski je kralj bio svetinja pravaških ideologa. No osobu Franje Josipa teško su mogli odijeliti od kamarile koja je personificirala »Austriju«. Stoga su se nadali takvoj konstelaciji velikih sila, koja bi omogućila prekid »ugovora« hrvatskoga političkog naroda i vjerolomnih Habsburgovaca.

Starčevićeva kabinetska ideološka konstrukcija bila je i suviše jednostrana i pravolinijska da bi mogla obuhvatiti stvarni, bogati život. No upravo pojednostavnjenje problema, svodenjem isključive krivice za sve zlo u Hrvata i drugih naroda »Iztoka« na pogubnu djelatnost Austrije i dinastije, upravo mahnitna mržnja protiv tuđinca pobuđivala je u njegovih pristaša onu veliku strastvenu želju: Van iz Habsburške Monarhije!

Starčević, a s njime i Kvaternik, bili su uvjereni da Austrija ne bi mogla poduzimati svoju rabotu pretvaranja hrvatskog naroda-osobe u puk, kada u Hrvatskoj ne bi bilo ljudi spremnih da budu dvostruki robovi Beča i Pešte. Protiv protivnika, kojemu su dali takva obilježja, usmjerili su prije svega svoje optužbe. Mržnja prema protivnicima u svake je ideologije integraciona snaga. Postojanje neprijatelja može opravdati svaki neuspjeh. Stoga ideologije traže u protivnika prikrivene, nepoštene motive i lukave namjere koje nastoje razobličiti. One napadaju ne samo suprotno mišljenje nego značaj i društveni prestiž protivnika u težnji da ga obezvrijede i unište. Prožeti svojim idealom samostalne hrvatske države, kao mjerilom za vrednovanje svega što postoji, pa tako i djelatnosti političkih protivnika, Starčević i Kvaternik nisu željeli shvatiti da može biti obrazovanih Hrvata koji iz hrvatske državne predaje izvlače drugačije konzekvence nego oni. Uvjereni da je upravo njima dato da, kao učitelji i proroci, proniknu u duh hrvatskog naroda i njegovu misiju, oni su determinirali budući razvoj Hrvata, jednom zauvijek, i poricali mogućnost drugačijeg opredjeljenja te interpretacije prošlosti i sadašnjosti. Jugoslavensku ideologiju Račkog i Strossmayera, koja je uz pravašku bila druga alternativa, što se morala pojaviti na hrvatskom tlu kao rezultat povijesnog toka hrvatskog društva te problema u Evropi i Monarhiji, oni su mogli doživjeti samo kao sustavnu djelatnost za uništenje hrvatskog naroda-osobe u interesu Austrije ili Rusije. Nisu bili kadri vidjeti da je to drugačiji način spašavanja hrvatske nacionalne individualnosti što je nikao iz povijesnog iskustva da se mali narodi, bez udruživanja, mogu teško održati protiv jačih sila. Uostalom, bez obzira na to što su pravaški ideolozi osuđivali one koji su svoja politička načela izvodili iz slabosti hrvatskog naroda prema jačim silama, njihova ideologija, baš kao i jugoslavenska, sadrži osjećaj slabosti što ga je Starčević dosljedno nastojao prevladati, uključujući u hrvatski narod sve Južne Slavene osim Bugara.

Starčević i Kvaternik bili su ogorčeni što su neki hrvatski političari bili spremni da se bave »praktičnom« politikom, u smislu prilagođavanja in-

⁵⁶ Dnevnik sabora ... 1865/7, 145; *Hrvatska* 1869, 52—70, Turska; *Hrvatska*, 35, 27. VIII 1871, Iztok tinja.

teresima dinastije ili mađarskih vladajućih klasa, kako bi se u prvom letu postigao barem minimum hrvatske autonomije a kasnije, u povoljnijim uvjetima, pošlo dalje. Dok je Kvaternik reagirao impulsivno i povrijeđeno na gledišta protivnika koji su potcjenjivali njegovo djelo ili ga, štaviše, izvrgli ruglu, dotle je Starčević izgradio svoju mržnju u cjeloviti sistem koji je postao središte njegova načina vrednovanja, a kasnije ga je prihvatio i Kvaternik. U Starčevića pojam »Hrvat« često nije bio vezan uz etničko porijeklo ili svjesnu pripadnost naciji. On je, zapravo, obilježavao sam onog čovjeka koji je spoznao i doživio povijesnu sudbinu hrvatske nacionalne individualnosti u pravaškom smislu.⁵⁷ Što se tiče »obrazovanih« Hrvata, tj. inteligencije, i građanstva, pojam Hrvat bio je uglavnom sinonim pojma pravaš. Razumije se da to nije vrijedilo za hrvatski »seljački puk« što ga je tek trebalo osvjestiti. Zato je svojim političkim protivnicima, prvacima Narodne stranke, poricao ne samo hrvatstvo nego i ljudsko dostojanstvo.

Već smo istakli da se Starčević izričito ograđivao od odgovornosti za praktičnu političku djelatnost svojih pristaša. Kada hrvatski narod shvati smisao pravaštva, on će sam znati što mu je činiti, isticao je.⁵⁸ Nije, dakle, slučaj što se Starčević nije postavio na čelo pravaškog pokreta osamdesetih godina i što je dolazio u sukob s mladim pravašima, iako je pokret tekao u okvirima osnovnog načela i u znaku njegova autoriteta.⁵⁹ Prema tome, Starčevićev program nije mogao biti program političke stranke nego pučka o pravaškom načelu i moralnim osnovama za njegovo provođenje u život.⁶⁰ Preduvjet za širenje »čistog« načela bilo je, prije svega, »skidanje krinke« onima, koji su, prema Starčeviću, gurnuli narod u poniženje priznanjem zajedničkih poslova Hrvatske s Austrijom i Ugarskom.⁶¹ Starčević je, dakle, postavio teoriju o dvostrukim sužnjima »magjarolcima« (Mađar-Tirolac) ili »Slavoserbima«. Tu drugu kovanicu upotrijebio je Pavel Josef Šafarik za Srbe i Hrvate štokavce, a Starčević je, reagirajući uz to i na Karadžićevu negaciju hrvatskih štokavaca, poistovjetio oba pojma s pojmom »sužanj«.⁶² Izmislilo je nekoliko vrsti »Slavoserba«, tj. Hrvata protivnika pravaša, da bi naposljetku ubrojio u njih i srpsko stanovništvo u Hrvatskoj.⁶³ Svoga političkog protivnika sveo je na podčovjeka sužanj-ske naravi, spremnog da svakome izda svoj narod. Tvrdio je da takav tip ne postoji nigdje drugdje na svijetu, iako su i on i Kvaternik ponekad počastili »slavoserbskim« imenom one grupe u inozemstvu koje su

⁵⁷ *Hrvat*, 347—8, Razjasnenje.

⁵⁸ *Hrvatska* 1869, 395, Odgovor; Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Djela III, 46.

⁵⁹ M. Gross, Osnovni problemi pravaške politike 1878—1887; *Historijski zbornik*, XV, 1962, 61—120.

⁶⁰ O tome najbolje govore program *Hervata* i slavni pravaški »katekizam« Starčevićev »Naputak Stranke prava«, *Hrvatska*, 27, 2. VII 1871.

⁶¹ Listu *Hrvat* bio je to najvažniji zadatak. *Hrvat*, Program; Pisma Magjarolacah I, IV, 32.

⁶² Reakcija na Karadžićeva i Šafarikova gledišta, kao važno obilježje pravaške ideologije, neprestano se osjeća u pravaških ideologa, od Starčevićevih prvih članaka u *Narodnim novinama* (189, 18. VIII, 221, 27. IX 1852), pa preko Kvaternikove »La Croatie«, a pogotovu u Starčevićevim spisima: Ime Serb, Zagreb 1868, i Pasmina slavoserbska po Hrvatskoj, Zagreb 1876. Usp. npr. i Kvaternikovo izlaganje u *Hervatu*, 67, Istočno pitanje razmatrano s hervatskoga stanovišta, 244, Javno ili državno pravo Hervatah.

⁶³ Svoj »slavoserbski« sustav Starčević je definirao u spisu »Stranke u Hervatskoj« objavljenom u *Hervatu*.

osuđivali.⁶⁴ Osnovno objašnjenje za težak položaj hrvatskog naroda Starčević je, dakle, nalazio u političkom protivniku kao podčovjeku sužanjske prirode, bez najskromnijih moralnih osobina, koji može imati vodeću ulogu samo zato što je hrvatski narod pretežno još nesvjestan. Stoljećima varan od vlastitih izdajnika, on je izgubio mogućnost da razlikuje dobro od zla. Razobličavanje takvog protivnika-životinje postalo je, dakle, važna komponenta Starčevićeve propagande.⁶⁵

Jedan od bitnih uzroka mržnje pravaških ideologa protiv Narodne stranke valja tražiti u tome što su oni zastupali htijenja i interese sitne buržoazije, dok su Narodnoj stranci pripadali bogatiji krugovi. Razumije se da se njihove ideje ne mogu u cijelosti definirati njihovim klasnim položajem. Kao intelektualci, oni su imali široku naobrazbu, senzibilitet za opće probleme društva, koje su željeli teoretski uopćiti, osjećaj misije u interesu cijele nacije. No razmišljali su u okvirima mentaliteta malog građanstva, koje je bilo ugroženo od proletarizacije, i nije imalo gospodarskih uvjeta za pristojniju građansku egzistenciju, ali zato slabu nadu da će unaprijediti svoje ekonomske interese, a čutilo je mržnju prema »boljem društvu«, tj. bogatijem građanstvu i većem posjedu od kojih je često ovisilo. Starčević i Kvaternik nisu bili isključeni iz »finog« građanskog društva, zbog svog porijekla. Kvaternik je potjecao iz obitelji intelektualca a Starčevićovo seljačko porijeklo ne bi bilo smetnja njegovoj društvenoj afirmaciji, budući da su se mnogi pripadnici građanstva regrutirali iz seljaštva. No, bogatije građanstvo odbacivalo ih je, zbog toga što su zastupali nacionalnu ideologiju koja nije željela adaptaciju postojećim realnim prilikama. Sustavni frontalni otpor Habsburškoj Monarhiji i dinastiji u svakom bi slučaju ugrozio bogatije građanstvo neusporedivo više nego njegova umjerena opozicija. Nije, dakle, slučaj da je to građanstvo moglo prihvatiti pravaštvo uglavnom tek onda kada se ono odreklo Starčevićeve i Kvaternikove ideologije i proglasilo rješenje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije.⁶⁶ Starčevićeva i Kvaternikova ideologija mogla je, dakle, vući svoj korijen upravo iz sloja koji još nije bio klasno strukturiran, gospodarski se osjećao nesiguran, nije se mogao nadati utjecaju na upravu i politiku u svom interesu. Stoga je imao predispoziciju da prihvati ideal samostalne hrvatske države koja će jednim udarcem riješiti sve njegove probleme. Pravaška se ideologija rađala, prema tome, iz mentaliteta određenih slojeva hrvatskog građanstva i iz ideja francuske buržoaske revolucije, no svoj utjecaj na malo građanstvo mogla je izvršiti tek u prilikama poslije Hrvatsko-ugarske nagodbe osamdesetih godina.

⁶⁴ Pisma Magjarolacah, XIII; *A. Starčević*, Ustavi Francezke, Zagreb 1899, 71—73, 99, 190.

⁶⁵ Pisma Magjarolacah, s. XII—XIII; Stranke u Hervatskoj, n. dj.; *Hervatska*, 39, 24. IX 1871, Slavoserbi. Valja napomenuti da je Starčević priznao da je nekada i sam bio »Slavoserb«, tj. Ilirac. *Hervatska* 1869, 262, Nove starine; A. Starčević, Nekolike uspomene, Zagreb 1870. Starčević i Kvaternik nisu dosljedno primjenjivali pojam »Slavoserb« na sve one koji nisu bili pravaši. Izuzeli su mađarone ili barem jedan njihov dio. Suprotstavljajući se njihovim političkim gledištima, oni im nisu negirali poštenje niti su im pripisivali životinjsku čud kao Strossmayerovoj stranci. Stoga su se našli na strani Rauchova režima. Pri tom je osnovni razlog bio što su mađaroni, doduše, pristajali uz mađarske interese ali su bili rezervirani prema Austriji i mrzili su strossmayerovce. Stranke u Hervatskoj, Djela III, 91—98; *Usp. i Kvaternik*, Istočno pitanje, VII. Starčevićev stav prema mađaronima najbolje se vidi iz njegove korespondencije. Arhiv Hrvatske, Akvizicija br. 1 — 1938, Korespondencija Starčević—Accurti.

⁶⁶ *M. Gross*, Geneza Frankove stranke.

Oba su pravaška ideologa shvaćala značenje gospodarskih i općih društvenih uvjeta za mogućnost ostvarenja samostalne hrvatske države. Starčević je već god. 1861. dao gospodarske argumente svojoj tezi o suprotnosti interesa Kraljevine Hrvatske i ostalih naroda Austrije, tj. o potrebi samostalne hrvatske države. Pri tom mu nije bila bitna samo tvrdnja da bi hrvatski narod priznavanjem zajedničkih poslova s drugim narodima Monarhije morao plaćati »neizmerni« dug Austrije. Isticao je životnu važnost napretka narodnog gospodarstva na temelju veresije u slobodi i suprotstavio je tom cilju siromaštvo Hrvata u Monarhiji, kao kupaca strane robe, bez vlastite proizvodnje. Znao je da razvoj domaće trgovine i obrta zahtijeva »obrambu proti inostranim velikim glavničarom« koja se suprotstavlja interesima privredno razvijenijih područja Monarhije. Rješenje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije Starčević nije samo interpretirao kao gubitak povijesne nacionalne individualnosti Hrvata nego i kao potpuni gospodarski slom.⁶⁷

Kvaternik, koji je gotovo neprekidno živio u bijedi, više gladan nego sit, pokazao je više od Starčevića tipični smisao pripadnika građanstva za mnoga gospodarska pitanja. Romantičko opajanje na izvorima povijesti znao je povezati s razboritim buržoaskim prosuđivanjem. Kada je npr. izražavao svoju žarku želju da bi se hrvatski kralj krunio u Zagrebu, u tom aktu nije vidio samo simboličnu potvrdu hrvatske državnosti, nego i ekonomske efekte: podizanje domaće privrede i turizma.⁶⁸ U težnji da uoči sve strane provođenja u život samostalne hrvatske države, Kvaternik je bio načistu da razvoj hrvatskog kapitala predstavlja bitni uvjet u tom procesu i da tuđi kapital može biti jednako opasan kao i tuđinski utjecaj u politici. Želio je u pripreme za slobodnu Hrvatsku uključiti i gospodarsku komponentu, tj. postići mogućnost koncentracije privredne snage u Hrvatskoj a ne van nje.⁶⁹ Nije se želio zadovoljiti eventualnim napretkom pojedinih trgovaca i poduzetnika. Htio je poduzeti mjere da se u uspješni razvoj uključi cijeli »razred«. Bojao se proletarizacije, a držao je da je sitni i srednji posjed najvažniji za hrvatsku državu. Želio je također da aristokratske obitelji prihvate nacionalnu ideju i počnu na svojim posjedima gospodariti u interesu podizanja obrta i kulture. U polupismenoj sitnoj buržoaziji i u malobrojnom bogatijem građanstvu Kvaternik još nije mogao vidjeti snagu koja bi prednjačila u kulturnom i privrednom životu. Shvaćao je također da koncentracija kapitala može uspjeti samo na većim posjedima. U njegovim očekivanjima od aristokracije zacijelo je imala ulogu i nostalgija za prošlošću koju je htio oživjeti u skladu s »duhom vremena«.⁷⁰

Kod Kvaternika nije izražena klasna mržnja, dok iz Starčevića naprosto viče iskonski seljački bunt protiv »kaputaša«. On se emocionalno poistovjetio sa širim slojevima naroda ali je ostao u cijelosti u okvirima klasnoga građanskog društva. Zahtijevao je pravedniji odnos između društvenih slojeva, patrijarhalno društvo u kojem bi životna svrha naobraženih i bogatih bila da djeluju na dobrobit širih slojeva. Kao i Kvaternik,

⁶⁷ Predstavke županije Riečke II, Djela II, 14—5; Hervatska 1869, 383 i d., »Federacia Austriae.

⁶⁸ Govor Eugena Kvaternika, LXXX.

⁶⁹ Isto, XLVI i d.

⁷⁰ Politička razmatranja II, 67—8? *Eugenij Kvaternik*, Hrvatski glavničar ili Putokaz k narodnoj obrtnosti a kroz ovu k narodnjemu blagostanju, U Zagrebu 1863.

proglasio je klasni mir, »srećnu gospodu« uz »srećnu negospodu«, što je, uostalom, redovno činila svaka buržoazija, bez obzira na značaj i stupanj svoje strukture, jer je nastojala u svom interesu obuhvatiti cijelo društvo podjele rada, cijelu naciju. Starčević je žestoko napadao Narodnu stranku kao predstavnicu bogatijeg građanstva koje iskorištava šire slojeve u svoje sebične svrhe.⁷¹ Pri tom se oborio i na »praktično svetjentičvo«, koje je podupiralo Strossmayerovu stranku, predbacujući mu da se služi vjerom za uzdržavanje gospode na ovom svijetu a »prostote« poslije smrti i da pomaže despotiji.⁷²

Pravaška je ideologija postavljala norme ponašanja na svim područjima ljudskog života. Ovom je prilogu bila svrha da upozori samo na osnovna obilježja originalne pravaške ideologije Starčevića i Kvaternika, u vrijeme kada se izgrađivala i kada još nije postojao širi pravaški pokret, pa su se simpatizeri regrutirali iz malog kruga inteligencije te studentske i đачke omladine. Za puno razumijevanje pravaštva valja uzeti u obzir i promjene originalne ideje osamdesetih godina, njen slom devedesetih godina i pojavu formalnih političkih stranaka pod pravaškim imenom ali bez njegova sadržaja.

U ovoj je prilici bilo važno upozoriti da je originalna pravaška ideologija zapravo tipična evropska romantična nacionalna integraciona ideologija, koja na temelju ideja francuske revolucije, povijesnog iskustva hrvatskoga društva i njegovih pravih potreba stvara zatvoreni sustav mišljenja i vrednovanja i nastoji pomoću njega utjecati u određenom smjeru na proces konstituiranja i integracije hrvatske nacije.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Artikel stellt die Verfasserin die originelle Ideologie der Rechtspartei als typische europäische romantische nationale Integrationsideologie vor. Sie zeigt wie Starčević und Kvaternik auf Grund der Ideen der Französischen Revolution, der historischen Erfahrung der kroatischen Gesellschaft und ihrer konkreten Bedürfnisse ein geschlossenes Denk- und Wertungssystem bilden und versuchen dadurch den Prozes der Konstituierung und der Integration der kroatischen Nation zu beeinflussen. Das absolute Kriterium welches ihre Deutung der Gegenwart und Vergangenheit, ihre ethischen Normen auf allen Gebieten des menschlichen Lebens bestimmt ist das Ideal eines freien kroatischen Staates welchem sich »Österreich« als das Sinnbild des Bösen, der Despotie, entgegensetzt. Die Verfasserin ist bestrebt festzustellen wie der Inhalt der romantischen Integrationsideologien (de Vorstellungen vom Volksgeist, der Mission des eigenen Volkes, des »ausgewählten« Volkes, die Geschichtsdeutung, die bürgerlichen politischen und sozialen Ansichten) in Starčević's und Kvaternik's Deutungen zum Vorschein kommt. Um den inneren Sinn der Ideologie der Rechtspartei besser zu verstehen hebt die Verfasserin auch die Unterschiede zwischen den beiden Ideologen hervor.

⁷¹ Starčevićovo držanje u tom pogledu najbolje ilustriraju Pisma Magjarolacah, npr. I, XIV, 174; II, XVII, II, XXII, 94, 99.

⁷² Pisma Magjarolacah, I, XI, 137—8; U *Hrvatskoj* su svećenike šrossmayerovce napadali i Starčević i Kvaternik i Vj. Bach. *Hrvatska*, 23, 4. VI, Nesporazumljenje; 30, 23. VII, Naši popi; 36, 3. IX, Učitelji proti popom; 40, 1. X 1871, Osvert na hervatsku učiteljsku skupštinu.